

Rod vo vede: teoretické perspektívy a ich uplatnenie vo výskume

Szapuová, Mariana

Veröffentlichungsversion / Published Version

Zeitschriftenartikel / journal article

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Szapuová, M. (2009). Rod vo vede: teoretické perspektívy a ich uplatnenie vo výskume. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 45(4), 649–670. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-69174>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer Deposit-Lizenz (Keine Weiterverbreitung - keine Bearbeitung) zur Verfügung gestellt. Gewährt wird ein nicht exklusives, nicht übertragbares, persönliches und beschränktes Recht auf Nutzung dieses Dokuments. Dieses Dokument ist ausschließlich für den persönlichen, nicht-kommerziellen Gebrauch bestimmt. Auf sämtlichen Kopien dieses Dokuments müssen alle Urheberrechtshinweise und sonstigen Hinweise auf gesetzlichen Schutz beibehalten werden. Sie dürfen dieses Dokument nicht in irgendeiner Weise abändern, noch dürfen Sie dieses Dokument für öffentliche oder kommerzielle Zwecke vervielfältigen, öffentlich ausstellen, aufführen, vertreiben oder anderweitig nutzen.

Mit der Verwendung dieses Dokuments erkennen Sie die Nutzungsbedingungen an.

Terms of use:

This document is made available under Deposit Licence (No Redistribution - no modifications). We grant a non-exclusive, non-transferable, individual and limited right to using this document. This document is solely intended for your personal, non-commercial use. All of the copies of this documents must retain all copyright information and other information regarding legal protection. You are not allowed to alter this document in any way, to copy it for public or commercial purposes, to exhibit the document in public, to perform, distribute or otherwise use the document in public.

By using this particular document, you accept the above-stated conditions of use.

Rod vo vede: teoretické perspektívy a ich uplatnenie vo výskume

MARIANA SZAPUOVÁ*

Centrum rodových štúdií, Filozofická fakulta Univerzity Komenského
v Bratislave

Gender in Science: Theoretical Perspectives and Their Application in Research

Abstract: The objective of this article is to show how issues concerning women in science and the problem of gendered science, often treated separately, are interconnected. To examine how research on women in science and research on gender and science relate to each other, some feminist epistemological perspectives, mainly feminist contextual empiricism, are used in order to show how the feminist philosophical conceptual framework may be useful for understanding the problems currently faced by women in science. After reflecting and elaborating on the very thesis of gendered science, the author analyses in more detail the concept of epistemic communities and the concept of trust as an epistemic factor. Through these concepts the author argues that philosophical/epistemological considerations are fruitful for studying the experience of individual women in science. Both of these interrelated concepts are considered highly relevant in the search for an epistemological framework facilitating the thematic study of women in science on a theoretical level and research on the current situation of women in the academic world in Slovakia.

Keywords: feminist epistemologies, gendered science, epistemic communities, trust, equal opportunities, Slovakia.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2009, Vol. 45, No. 4: 649–670

Úvod

V rámci feministickej reflexie a kritiky vedy, ktorá sa rozvinula v západnom feministickom myslení a bola inšpirovaná druhou vlnou feminizmu, sa od svojich počiatkov v 70-tych rokoch minulého storočia sformovali viaceré epistemologické pozície, ktoré v súčasnosti vykazujú vysokú mieru heterogenity. Prejavom tejto heterogenity sú odlišnosti vo východiskových teoretických pozíciách, ako aj odlišnosti perspektív, z ktorých sú tieto reflexie a výskumy vedené. V prie-

* Veškerou korespondenci pošlete na adresu: PhDr. Mariana Szapuová, PhD., Centrum rodových štúdií, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Gondova 2, 818 01 Bratislava, e-mail: szapuova@fphil.uniba.sk.

behu posledného štvrtstoročia napríklad vzniklo množstvo historických štúdií mapujúcich postavenie žien v dejinách vedy či zameraných na znovuoobjavovanie bádateľiek, ktoré síce v nemalej miere prispeli k rozvoju vedeckého poznania, no ktorých zásluhy ostali väčšinou nepovšimnuté. Vznikli tiež štúdie, ktoré odkrývajú a analyzujú tie sociálne a kultúrne faktory, ktoré sa podieľali na historickom vylúčení žien z oblasti vedy a výskumu. Viaceré vedkyne pôsobiace v rozličných oblastiach vedy – či už to boli psychologičky, biologičky, antropologičky alebo historičky, sa pozreli kriticky na vlastné disciplíny, všímajúc si nielen rodovo definovanú štruktúru vedy, organizáciu a rodovo podmienenú deľbu vedecko-výskumnej práce, ale aj metódy výskumu a obsah konkrétnych vedeckých teórií, v ktorých sú identifikovateľné zjavné prvky androcentrizmu – zameranosti na mužskú perspektívu.

Feministický diskurz, v rámci ktorého sa reflektovali a tematizovali otázky spojené so ženami, rodom, feminizmom a vedou, viedol v západnom myslení jednak k otvoreniu (viac empiricky orientovanej) otázky „ženy vo vede“, ako aj k otvoreniu (skôr filozoficky ladenej) otázky – použijúc výraz z názvu dnes už klasickej práce americkej filozofky Sandry Harding – „vedy vo feminizme“¹ [Harding 1986: 15–29]. Samozrejme, hovoriť o „probléme vedy vo feminizme“ v jednotnom čísle je zavádzajúce, keďže témy, ktoré sa v súčasnej odbornej literatúre pod široko chápaným názvom „rod vo vede“ otvárajú, sú vskutku rôznorodé. Najčastejšie však vychádzajú zo spoločne zdieľanej tézy o rodovosti vedy – práve táto téza predstavuje istý bod konvergencie širokého diapazónu takých prístupov k vede, ktoré vychádzajú z feministickej perspektívy a ktoré používajú kategóriu rodu ako analytický nástroj.² Chcem poznamenať, že pre skoršie fázy formovania sa feministických výskumných projektov bolo typické to, že vyššie uvedené otázky, teda otázka postavenia žien vo vede a otázka rodovosti vedy, jej predpokladov, noriem a ideálov, sa skúmali väčšinou separátne a tematizácia ich vzájomnej prepojenosti nebola v centre pozornosti – treba dodať, že s ich oddeleným tematizovaním sa stretávame dodnes.³ Nazdávam sa preto, že je stále aktuálna potre-

¹ Problém „vedy vo feminizme“ sa vo feministickej filozofii tematizuje najmä ako problém rodovosti vedy (gendered science), t. j. rodovej určenosti samotných predpokladov, princípov a ideálov vedy. Feministická reflexia tohto problému je orientovaná aj na epistemologické otázky týkajúce sa filozofického obrazu vedy a jej konceptuálneho rámca, jazyka, aký veda používa, ako aj metód vedeckého výskumu.

² Pojem rodu ako analytickej kategórie sa etabloval vo feministickej filozofii ako základ feministickej kritiky vedy, pričom výraz „analytická kategória“ sa v tomto kontexte používa na vyjadrenie istej optiky a naznačuje, že tu ide o istý spôsob pýtania sa [pozri Nagl-Dočekal 2007: 70]. Samozrejme, uvažovanie o vede z rodovej perspektívy môže nadobudnúť rozličné podoby a môže prebiehať vo viacerých rovinách, ako to dobre dokumentuje široká tematická rozvetvenosť súčasných feministických epistemologických projektov, zameraných na kritiku androcentrizmu ideálov a noriem vedy, alebo na prvky androcentrizmu a sexizmu vo viacerých vedeckých teóriách, alebo na štúdium rodových metafor, ako aj na ďalšie otázky.

³ Domnievam sa, že za takýmto prístupom sa často skrýva aj snaha odčleniť tému rodovej rovnosti vo vede od jej feministického rámca a náboja, čo sa prejavuje neraz aj na úrovni

ba hlbšie porozumieť tomu, ako (skôr sociologický) problém postavenia žien vo vede súvisí s (viac filozoficky, presnejšie epistemologicky ladenými) otázkami rodovosti vedy⁴ a ako výskum jednej otázky môže – a podľa môjho presvedčenia aj má – byť prepojený s výskumom druhej otázky.

Cieľom tejto štúdie je reflektovať túto potrebu a osvetliť, akým spôsobom otázka postavenia žien vo vede súvisí s problematikou rodovosti vedy v širšom, filozofickom zmysle slova. Budem argumentovať v prospech tézy, podľa ktorej tematizácia otázok týkajúcich sa postavenia a pôsobenia žien vo vede „tu a teraz“, v našich súčasných podmienkach, predpokladá pochopenie a rozvinutie feministickej epistemologickej tézy o rodovosti vedy.⁵ Chcem ukázať, že bez použitia feministického filozofického, resp. epistemologického inštrumentária sa vystavujeme nebezpečenstvu, že pokusy o „riešenie“ otázky, ktorá sa týka postavenia žien vo vede, ostanú prinajmenšom polovičaté, nedotiahnuté.

Vychádzam síce primárne z filozofickej perspektívy, zároveň sa však takúto „disciplinárnu“ perspektívu pokúsim prekročiť tým, že sa zameriam na vzájomnú prepojenosť dvoch rovín uvažovania o vede z rodovej perspektívy – filozofickej/epistemologickej a empirickej/praktickej. Chcem pritom poukázať aj na užitočnosť a plodnosť uplatnenia feministickej filozofickej perspektívy nielen pre kritiku vedy, jej dominujúcej metodológie a androcentrických vedeckých teórií, ale aj pre empirický výskum postavenia žien vo sfére vedy a výskumu. Takýto prístup, ako predpokladám, otvorí priestor aj pre osvetlenie vzájomnej previazanosti dvoch z ústredných tém feministického prístupu k vede, ktoré sa sformovali v západnom feministickom myslení a ktoré sa zvyčajne označujú ako problém postavenia žien vo vede na jednej strane, a problém rodovosti vedy na strane druhej. Vo svojej argumentácii sa pokúsim ukázať, že feministické epistemológie,⁶ ktoré tvoria filozofický rámec skúmania problematiky rodových aspektov vedy a ktoré boli rozpracované v kontexte západného feministického myslenia, sú relevantným teoretickým nástrojom traktovania problematiky postavenia žien vo vede, resp. problematiky rodovej ne/rovnosti v oblasti vedy prinajmenšom v dvoch rovinách: sú nápomocné jednak v metodologickej rovine tým, že orientujú výskum a uvažovanie na širší, historický, sociálny a kultúrny kontext vedy, a jednak fungujú ako nástroj interpretácie zistení empirických výskumov.

Prvé dve časti predkladanej štúdie sú filozofického charakteru – najskôr sa pokúsim o osvetlenie rozličných dimenzií feministického prístupu ku komplex-

európskej politickej agendy, ktorá sa týka presadzovania rodovej rovnosti vo vede (pozri aj [Linková 2007: 35]).

⁴ Na túto naliehavú potrebu upozorňuje aj Kohlstedt a Longino [Kohlstedt, Longino 1997: 7].

⁵ Uvedomujem si, že hovoriť o vede vo všeobecnej rovine môže byť problematické, keďže veda nie je homogénnym útvarom. Keďže však moja perspektíva je primárne filozofická, nevyvarujem sa úplne toho, aby som uvažovala o vede vo všeobecnej rovine, pričom vždy tam, kde to téma umožňuje, sa budem pokúšať o konkretizáciu svojich tvrdení.

⁶ Ku genéze, povahe a typológii súčasných feministických epistemologických projektov pozri napr. Farkašová [1998].

nej problematike vedy, o rozvinutie a konkretizáciu tézy o jej rodovej určenosti. V druhej časti textu si budem všímať tie feministické epistemologické koncepcie, ktoré považujem za obzvlášť relevantné pri snahe o pochopenie konštrukcie rodových vzťahov vo vede a ich podôb tak, ako „fungujú“ a ako sú identifikovateľné v našich súčasných podmienkach.⁷ Budem si všímať najmä koncepcie a názory upriamujúce pozornosť na problematiku epistemických komunít a na problematiku dôvery, ktoré podľa môjho názoru ponúkajú vhodný epistemologický kontext tematizácie otázky rodovo definovanej štruktúry vedy. V tretej časti príspevku by som chcela osvetliť a ilustrovať spôsoby, akými je možné premietnuť analytickú rodovú perspektívu, ako aj plodnosť niektorých feministických epistemologických koncepcií ako jej východiska, do výskumu v domácich podmienkach, kde širšie koncipované výskumy rodových vzťahov vo sfére vedy a výskumu zatiaľ takmer úplne absentujú. Ilustratívne využijem niektoré zistenia z nedávno realizovaného výskumu rovnosti príležitostí žien a mužov v slovenskom akademickom prostredí.⁸ Z výsledkov širšie koncipovaného výskumu, v rámci ktorého výskumný tím uskutočnil tak kvantitatívny, ako aj kvalitatívny výskum, si na účely tejto state vyberiem výsledky skúmania realizovaného metódou hĺbkových rozhovorov. Rozhovory sme realizovali s dvanástimi predstaviteľkami a predstaviteľmi akademického sveta, vysokoškolskými učiteľkami a učiteľmi, pôsobiacimi na univerzite technického zamerania. Takýto výber prostredia nebol náhodný – chceli sme skúmať pôsobenie žien v prostredí, ktoré sa ešte stále považuje za mužskú doménu. Rozhovory mali charakter biografických rozprávání a boli zamerané najmä na profesijnú, akademickú kariérnu dráhu žien a mužov, ako aj na otázky pôsobenia žien v danom odbore. Pri interpretácii prepisov rozhovorov k prehovorom a príbehom našich respondentiek a respondentov sme nepristupovali ako k objektívnemu opisu ich životov, chápali sme ich skôr ako kultúrne príbehy, prostredníctvom ktorých zvýznamňujú svoje prežívanie a skúsenosti, resp. v ktorých kultúrne schémy reflektujú. Na základe tematickej segmentácie prepisov, vychádzajúcej zo širších analytických kategórií, bolo možné vygenerovať skupiny či kategórie podtém – napr. podtému postupu žien a mužov po hierarchickom rebríčku akademických titulov a hodností. Práve táto téma tvorí kontext príkladov, ktoré sú použité v tretej časti textu.

⁷ Sú to koncepcie, ktoré zdôrazňujú situovanosť vedy, formotvornú silu jej sociálneho kontextu, hodnotovú dimenziu tvorby poznania a upriamujú pozornosť na komunálny charakter vedeckej práce, ako je koncepcia kontextuálneho empirizmu H. Longino alebo koncepcia epistemických komunít L. H. Nelson [Longino 1990, 2002; Nelson 1990, 1998].

⁸ Výskum rovnosti príležitostí žien a mužov v akademickom prostredí ako špecifického segmentu trhu práce realizoval v rámci projektu SOP *Ludské zdroje 2004/2.2/01 Klub feministických filozofiiek*. Výskumný tím, ktorého členkami boli aj pracovníčky Centra rodových štúdií na Filozofickej fakulte UK v Bratislave vrátane autorky tejto štúdie, uskutočnil v rokoch 2005–2006 kvantitatívny aj kvalitatívny výskum na vybraných vysokých školách, resp. ich fakultách v SR. Výsledky výskumu sú obsiahnuté v Szapuová, Kiczková, Zezulová [2009].

1. Veda v rodovej perspektíve

Ako som už naznačila, dôležitým teoretickým východiskom pre skúmanie aktuálnych otázok, ktoré súvisia s rodovými vzťahmi vo sfére vedy, je feministická filozofia, konkrétnejšie základné idey a tézy feministických epistemologických koncepcií. Potreba uplatnenia kategórie rodu ako analytického nástroja vedie k dôležitým teoretickým a metodologickým implikáciám, ktoré smerujú k potrebe skúmania charakteru samotnej vedy, jej predpokladov a ideálov, ale aj hodnôt a noriem, ktoré sa jej tradične pripisujú. Kategória rodu totiž okrem iného poskytuje perspektívu, z ktorej sa už na vedu nemôžeme pozeráť ako na autonómnu sféru neutrálneho, nezainteresovaného, čistého rozumu, ktorá je izolovaná od konkrétnych spoločenských, kultúrnych, ale aj politických a ideologických faktorov, ale musíme ju vnímať ako niečo, čo je zasadené do spoločenského a kultúrneho kontextu, a je týmto kontextom ovplyvnené. Z tejto epistemologickej tézy vyplýva požiadavka, aby výskum rodových vzťahov vo vede bol zasadený do kritickej reflexie širšieho spoločenského kontextu, v ktorom sa tvarujú dôležité dimenzie napr. problému podreprezentovanosti žien v tejto oblasti.

Vo svetle feministických prístupov k problematike rodových vzťahov vo vede sa ukazuje napr. i to, že „sex counting“ prístup, t. j. prístup, v ktorom ide o jednoduché počítanie, o vyčíslenie podielu žien a mužov v predmetnej oblasti (a ktorý je v súčasnosti najviac rozšírený), nie je dostačujúci. Pomocou takéhoto prístupu síce možno identifikovať problém (napr. problém nižšieho zastúpenia žien v oblasti vedy), možno popísať, aký je jeho súčasný stav, nemožno však odpovedať na otázku, prečo je to tak, ako sa súčasný stav vyvinul, aké faktory ho podmieňujú a aký je jeho širší spoločenský kontext a dopad. Inými slovami: pomocou kvantitatívneho prístupu nemožno úplne odkryť problémy stojace v pozadí číselných dát. Ak pomocou štatistických dát možno identifikovať pretrvávanie rodovej nerovnosti, treba ísť ďalej a pýtať sa na príčiny a dôsledky pretrvávania takejto nerovnosti a hlavne na mechanizmy jej reprodukcie. A práve pri uvažovaní o týchto otázkach vystupuje do popredia problém širšieho kontextu, presnejšie rôznych kontextov, ktoré rámujú našu problematiku a podmieňujú jej podobu.

Vychádzajúc z tézy, ktorú zdieľa prevažná väčšina feministických epistemologických koncepcií, podľa ktorej veda – ako jeden zo základných subsystémov moderného spoločenského systému, ale aj ako systém teórií a aktivít zameraných na ich vytváranie – nie je rodovo neutrálna, ale má rodový charakter (gendered),⁹ je možné ďalej uvažovať o niekoľkých rovinách analýzy. O rodovosti vedy

⁹ Teoretické iniciatívy, ktoré problematizujú tradičné chápanie vedy ako autonómnej sféry ľudskej racionality, sa sformovali aj v sociológii a dejinách vedy a tiež v rámci novších sociálno-kultúrnych štúdií vedy a technológie (tzv. science and technology studies, STS); ide tu predovšetkým o také prístupy, ktoré sa zamerali hlavne na sociálny kontext a kultúrnu dimenziu vedenia, na jeho ukotvenosť v sieti sociálnych vzťahov a kultúrnych významov, na problémy spojené s jeho podmienenosťou spoločenským kontextom vrátane podmienosti rodom, ďalej na vzťah medzi vedením a mocou a ďalšie otázky.

je možné uvažovať v zmysle rodovej štruktúry tých, ktorí a ktoré v nej pôsobia. V tejto rovine uvažovania ide o problém štrukturálnej rodovej ne/rovnosti vo vede – ako je známe, moderná veda bola až do 20. storočia skoro výlučnou doménou mužov a účasť žien v tejto sfére podľa kvantifikovateľných ukazovateľov dodnes zaostáva za účasťou mužov. Z filozofického hľadiska je však potrebné poznamenať, že rodovosť vedy sa prejavuje aj v rovine základných princípov a ideálov vedeckého poznania.¹⁰ Základné hodnoty, ideály a normy, ale aj metódy vedeckej činnosti, ktoré boli vysoko vyzdvihované a oslavované najmä osvietenským myslením a ktoré rezonujú aj v mertonovských normách vedy, akými sú objektivita, nezainteresovanosť, logickosť, nestrannosť, nezávislosť, racionalita a citová nezaangažovanosť, sú chápané zároveň aj ako (kultúrne) znaky maskulinity – a ako také sú považované za ostro kontrastujúce s opačnými normami femininity. Od vedcov sa napr. očakáva priebornosť, citlivosť, samostatnosť a súťaživosť, čo sú vlastnosti, ktoré definujú či spoluurčujú i obsah konceptu maskulinity (aspoň v západnej kultúre). Dichotomické myslenie, tak hlboko zakorenené v európskej filozofickej tradícii, silne poznačilo aj spôsob uvažovania o vede.

Ako som uviedla, historický vývin modernej európskej prírodovedy bol poznačený mužskou dominanciou. Výskumy zamerané na proces formovania sa vedy ukazujú, že vylúčenie žien zo sféry vedy a výskumu bolo spojené s historickými premenami kultúrneho obrazu vedy na jednej strane a obrazu ženy na strane druhej.¹¹ Toto vylúčenie bolo spojené okrem iného aj s ideológiou vedy, prostredníctvom ktorej veda formovala svoj obraz. V istom zmysle možno povedať, že historické vylúčenie žien z vedy malo za následok aj ich konceptuálne vylúčenie, ženy ostali mimo vedy nielen v reálnej praxi vedeckého poznania, ale ostali mimo aj čo sa týka obrazu vedy a spôsobov, akými o vede uvažujeme. Vráťme sa však k spoločenským podmienkam, v akých prebiehali procesy inštitucionalizácie a profesionalizácie modernej vedy, a ktoré formovali tak jej charakter, ako aj jej vnímanie širším spoločenským a kultúrnym prostredím. Treba predovšetkým upozorniť na skutočnosť, že procesy inštitucionalizácie a profesionalizácie vedy prebiehali v takom spoločenskom a historickom kontexte, ktorý sa vyznačoval striktnou dištinkciou medzi verejnou a privátnou sférou a striktnou rodovou deľbou práce: mužom prislúchala verejná sféra platenej práce, kým ženám bola prisúdená privátna sféra neplatenej domácej práce. Toto oddelenie privátnej (ženskej) a verejnej (mužskej) sféry sa premietlo aj do kultúry vedy, ktorá sa po-

¹⁰ V tejto súvislosti stojí za zmienku, že na potrebu nahliadať na tému „ženy a veda“ tak z perspektívy politickej požiadavky rodovej rovnosti, ako aj z perspektívy samotného výskumu poukazuje aj tzv. ENWISE správa, kde sa konštatuje, že ak „chceme presadzovať ženy vo vede, vyžaduje si to zmenu našich vlastných predstáv o nej“ [Blagojević et al. 2004: 15].

¹¹ Premeny kultúrneho obrazu vedy v kontexte historických premien obrazov ženy, ako aj paralelu „blízosti“ ženy a prírody, ktorá sa stáva predmetom ovládania a manipulácie zo strany muža vedca, analyzuje Kiczková v [Kiczková 1998].

stupne stala jednou z najdôležitejších inštitúcií modernej spoločnosti a jasne sa zaradila do sféry verejnej, teda do sféry vyhradenej mužom (týka sa to, samozrejme, aj univerzít, na ktorých sa vedecký výskum realizuje). Vymedzenie vedy ako mužskej domény prebiehalo paralelne s modernizačnými procesmi, ktoré viedli k inštitucionalizácii vedeckého výskumu a k vymedzeniu presných pravidiel, kto môže a kto nemôže takúto činnosť vykonávať.¹² Inštitucionálna báza vedeckého výskumu a jej organizačná kultúra sa navyše budovali na základe predpokladu, že práca vedca profesionála nemá charakter vykonávania bežného zamestnania, ale veda je povolaním, skúmanie je vášňou, životným poslaním, hlavnou, ba výlučnou formou sebarealizácie výnimočných jedincov/mužov. Je teda činnosťou, ktorá si vyžaduje plné nasadenie síl, „plného človeka“. Toto je jeden aspekt problému. Druhý aspekt spočíva v tom, že tradičná rodová delba práce kopíruje rozdelenie modernej spoločnosti na verejnú a privátnu sféru, s jasne rozdelenými úlohami, kompetenciami a zodpovednosťami medzi mužom a ženou. Po masovom nástupe žien do zamestnania sa táto štruktúra do istej miery zmenila, ale takmer výlučná zodpovednosť žien za starostlivosť o rodinu a deti sa nezmenila skoro vôbec¹³ – alebo sa zmenila len v nepatrnej miere.

Výskumy spoločenských procesov, ktoré viedli k vylúčeniu žien zo sféry vedy, však nemajú len historickú relevanciu, ale môžu tvoriť aj dôležitý kontext skúmania otázok o situácii žien v tejto oblasti v súčasnosti, v domácom kontexte. V tejto súvislosti je zaujímavá otázka, ktorá smeruje k dodnes pretrvávajúcim dôsledkom neprítomnosti žien vo sfére vedy a výskumu – pokiaľ ide o samotný charakter súčasnej vedy a jej epistemickej kultúry, ale aj čo sa týka sebavnímania a sebaobrazu žien vedkýň, ktoré obývajú tento tradične mužský svet a realizujú sa vo sfére, ktorá nielen tradične bola, ale aj v súčasnosti je často vnímaná ako mužská doména. Možno predpokladať, že v tejto súvislosti je veľmi dôležitá aj otázka existencie alebo naopak, nedostatku pozitívnych identifikačných vzorov. Táto otázka je relevantná nielen v prípade, ak sa zaujímate o inštitucionálny rámec pôsobenia žien vo vede a výskume alebo o ich postup po hierarchickom rebríčku akademických hodností, ale aj v rovine subjektívneho prežívania, sebavnímania, sebahodnotenia a sebadôvery.

2. O epistemických komunitách a dôvere

Na problematiku žien vo vede a výskume je potrebné nahliadať prinajmenšom z dvojakej perspektívy – z perspektívy požiadavky a princípu rodovej rovnosti, ako aj z perspektívy samotnej vedy, resp. výskumu ako istého kultúrneho útvaru a súčasťi širšieho spoločenského systému. Preto sa nazdávam, že okrem širších,

¹² O procesoch, ktoré viedli k formovaniu modernej vedy ako mužskej domény pozri [Havelková 2007: 12–14].

¹³ Na túto skutočnosť poukazujú aj niektoré sociologické výskumy [Bútorová et al. 2002: 405–443].

spoločenských a kultúrnych podmienok, v ktorých sa veda organizuje a v ktorých sa vedecký výskum realizuje, treba venovať pozornosť aj otázke užšieho, epistemického kontextu vedeckého výskumu.

Zo súčasných feministických epistemologických koncepcií, ktoré si všímajú problematiku rodovej štruktúry vedy a problematiku postavenia žien vo vede v epistemologickom kontexte, by som chcela vyzdvihnúť koncepciu kontextuálneho empirizmu, rozpracovanú najmä v dielach feministickej filozofky Helen Longino.¹⁴ Nazdávam sa, že táto koncepcia môže poslúžiť ako vhodné a plodné teoretické východisko aj pre empirické skúmanie uvedenej problematiky – a to hlavne z dôvodu, že táto koncepcia môže fungovať ako isté vodidlo ukazujúce smer, akým sa možno uberať, ak sa nezaujímame len o otázku miery reprezentácie žien vo vede, ale kladieme si aj zásadnú otázku, „prečo“ je to tak, a hlavne, ak si kladieme aj otázku, „prečo“ a „ako“ by sa mal súčasný stav meniť (napr. ak si kladieme otázku prečo by malo byť vo vede viac žien). Táto koncepcia ďalej poskytuje perspektívu, vo svetle ktorej sa jasne ukazuje, že traktovať problematiku postavenia žien vo vede len ako otázku ich zastúpenia by bolo značne redukcionistické, a to najmä z epistemologického hľadiska. Takýto prístup totiž neposkytuje dostatočný priestor pre tematizáciu otázky postavenia žien vo vede nielen ako otázky spoločenskej spravodlivosti a princípu rovnosti príležitostí žien a mužov vo všetkých sférach spoločenskej praxe, ale aj ako otázky týkajúcej sa samotnej vedy, jej charakteru a validity jej výsledkov.¹⁵

Podľa centrálnej tézy uvedenej koncepcie je veda predovšetkým sociálnym podujatím a v tomto zmysle má vedecké poznanie sociálny a komunálny charakter.¹⁶ Nazdávam sa, že práve takýto prístup môže vytvoriť dostatočný priestor pre uchopenie problému rodových vzťahov vo vede ako problému štruktúrneho, a nie ako problému, ktorý tkvie v osobnej, resp. osobnostnej rovine (napr. otázka osobnej „vybavenosti“ požadovanými schopnosťami a predpokladmi či osobnej „šikovnosti“ pri zvládaní zosúlaďovania práce a rodiny) – tým orientuje skúmanie práve na inštitucionálny rámec, na jeho štruktúru a podobu. Téza o sociálnom a komunálnom charaktere vedy sa ďalej premieta do metodologickej požiadavky sústrediť pozornosť na skúmanie vedeckého tímu či epistemickej komunity. Už spomenutá feministická filozofka vedy H. Longino napr. argumentuje, že subjektom vedeckej práce, výskumu, nie sú izolované, autonómne a atomizované indi-

¹⁴ Kontextuálny empirizmus H. Longino ponúka takú teóriu vedy a výskumu, ktorá odhaľuje ideologickú a hodnotovú dimenziu tvorby poznania a zároveň ponúka kritériá pre porovnanie a posúdenie, pre komparatívne hodnotenie odlišných, resp. navzájom si konkurujúcich vedeckých teórií a výskumných programov [Longino 1990, 1993].

¹⁵ Nemenej dôležitou, a to aj z metodologického hľadiska, je požiadavka, ktorá vyplýva z uvedenej koncepcie a ktorá smeruje k rekonceptualizácii či rozšíreniu pojmu empirickej evidencie. V rámci feministického empirizmu sa totiž empirická evidencia neredukuje na oblasť „tvrdošijných“ faktov (napr. kvantitatívnych dát), ale zdôrazňuje sa, že výpovede o zažitej skúsenosti formujú to, čo sa považuje za evidenciu, a sú jej súčasťou.

¹⁶ Ku koncepcii komunálneho charakteru poznania pozri bližšie práce L. H. Nelson [Nelson 1990, 1998] alebo H. Longino [Longino 1990, 1998: 86–96].

víduá, ale epistemické komunity,¹⁷ pričom epistemické komunity treba chápať ako skupiny zdieľajúce nielen jednu spoločnú vedeckú paradigmu, ale hlavne ako skupiny zdieľajúce spoločnú epistemickú kultúru.¹⁸ Na rozdiel od modernej epistemológie hlavného prúdu, pre ktorú je príznačné že k vede pristupuje ako k niečomu vytvorenému a všíma si ju ako systém vedeckých teórií, Longino navrhuje sústrediť pozornosť na činnostný aspekt vedy. Navrhuje pristupovať k vede ako k ľudskej aktivite, navrhuje, aby sme sa sústredili na problémy vedeckého výskumu. Veda ako ľudská aktivita, podobne ako aj iné typy ľudskej činnosti, je sociálne organizovaná a je organizovaná vždy konkrétnym spôsobom, ktorý ovplyvňuje ciele vedy, ako aj kritériá úspechu. Sústreďenie sa na vedu ako na výskum otvára priestor pre skúmanie nielen historického, sociálneho a politického kontextu, v ktorom sa výskum realizuje, ale poukazuje aj na formy dynamickej interakcie medzi vedeckou prácou, jej aktérmi a týmto kontextom. Sociálnosť vedeckého poznania treba pochopiť podľa tejto filozofky predovšetkým ako interaktivitu, pričom, ako zdôrazňuje, skutočná interaktivita si vyžaduje rôznorodosť, pluralitu a diverzitu názorov, prístupov a hľadísk [Longino 2002: 124–145].

Vychádzajme teda z toho, že vedecké komunity sa formujú na základe spoločného zdieľania istého systému hodnôt a noriem. Príslušníci a príslušníčky vedeckých komunít však nezdieľajú len istý systém epistemických či kognitívnych noriem, ale do činnosti komunít intervenujú aj normy morálne a sociálne, vrátane noriem rodových. Rodové normy fungujú ako kultúrne imperatívy, ktoré predpisujú mužom a ženám odlišné vzorce správania sa a ktoré intervenujú aj do formovania názorov, napr. o tom, kto môže a kto nemôže byť vedcom.¹⁹ Výskum konštrukcie rodových vzťahov vo vede treba z tohto hľadiska zamerať aj na otázku rodovej podmienenosti epistemickej autority a kompetencie. Konkrétnejšie, ak sa zaujímate o postavenie žien vedkýň, musíme sa zaujímať aj o to, či a do akej miery sú, alebo sa cítia byť uznávané svojou užšou či širšou komunitou, ako sú akceptované ich odborné kvality či ich publikačná činnosť – inými slovami, musíme sa zaujímať o podmienky, ktoré podporujú alebo naopak bránia princípu rovnosti intelektuálnej autority. Znova chcem podčiarknuť, že vyššie naznačené otázky sa netýkajú len empirickej/praktickej otázky postavenia žien vo vede, ale aj epistemologickej otázky, ktorá sa týka povahy samotnej vedy. Rovnosť epistemickej autority totiž treba považovať nielen za vec sociálnej spravodlivosti – v našom prípade za problém súvisiaci s požiadavkou rodovej rovnosti vo vede, ale aj za dôležitú podmienku objektivity vedeckého skúmania. Samotný princíp objektivity sa nevzťahuje primárne na vedecké teórie, ako sa to predpokladá

¹⁷ Treba zdôrazniť, že hoci termín „epistemická komunita“ nemá v súčasnej odbornej literatúre jednotný a ustálený význam, vo feministickej epistemológii sa používa primárne v kontexte pýtania sa na aktéra/aktérov tvorby poznania, je teda možnou odpoveďou na jednoducho formulovanú otázku, „kto poznáva“ [Nelson 1990].

¹⁸ Ku konceptu epistemickej kultúry pozri Knorr-Cetina [1999].

¹⁹ Použitie gramatického maskulína v tejto formulácii nie je náhodné – ako na to neskôr poukážem, v tradičnej predstave je vedec osobou mužského pohlavia.

v klasických, ale aj v súčasných filozofických koncepciách vedy, ale sa vzťahuje na vedecké komunity, ktoré môžu byť objektívne, ak sú otvorené kritike, ak zdieľajú isté štandardy kritiky, pre ktoré sú vytvorené aj príslušné fóra, a ak uznávajú rovnosť epistemickej autority [Longino 1998: 86–96]. Táto myšlienka okrem iného poukazuje na to, že vylúčenie žien (ale aj akejkolvek marginalizovanej sociálnej skupiny) z vedy, resp. nízka miera ich zastúpenia, ohrozuje, resp. redukuje možnosť kritického preverovania hypotéz či (niekedy nereflektovane prijímaných) predsudkov a predpojatostí, a tým necháva dvere otvorené androcentризmu či rodovej slepote (prípadne iným kultúrnym, napr. rasovým alebo etnickým predsudkom). V podmienkach, v ktorých hlasy jednotlivých členov a členiek epistemickej komunity, ktoré reprezentujú odlišné hľadiská, nemajú rovnakú váhu, je objektivita výsledkov ohrozená.

Akcentovanie vedeckých komunít ako primárnych aktérov produkcie poznania (ktoré sú zároveň aj nositeľmi takých epistemických hodnôt, akými sú racionalita či objektivita) umožňuje ďalej modifikovať chápanie samotného výskumu. Vo svetle niektorých feministických epistemologických koncepcií, ktoré navrhujú rekonceptualizovať otázku subjektu poznania,²⁰ vedecký výskum treba pochopiť ako formu sociálnej ľudskej aktivity. Aj z dôvodu, že vedecká činnosť je vykonávaná skôr skupinami ľudí než izolovanými individuami, nemožno prehliadať jej sociálnu dimenziu. „Veda nie je solipsistický podnik,“ upozorňuje Nelson [Nelson 1990: 177]. Primárnymi aktérmi vedy sú podľa názoru tejto filozofky epistemické komunity. Hoci nepodáva žiadnu striktnú a presnú definíciu termínu „epistemická komunita“, v jej úvahách tento termín denotuje akúkoľvek komunitu, v rámci ktorej sa poznanie produkuje a spoločne zdieľa, a ktorá sa vytvára na základe rôznych foriem kooperácie rezultujúcej v tvorbe vedenia, a ktorá zároveň má aj moc vedenie legitimizovať. Dôležitosť neindividualistického pohľadu na poznávajúci subjekt akcentuje aj H. Longino, podľa ktorej vedecké poznanie možno pochopiť ako výsledok kritického dialógu medzi individuami a skupinami, ktoré zastávajú odlišné stanoviská. Konceptualizácia vedeckej práce ako sociálnej aktivity otvára priestor pre tematizáciu úlohy sociálnych a kultúrnych hodnôt a záujmov, ale aj rôznych predpojatostí a predsudkov, pričom umožňuje pochopiť, že veda predsa „nie je beznádejne subjektívna“ [Longino 1990: 37]. Napr. sociálna organizácia výskumu, v rámci ktorej si výskumníci a výskumníčky medzi sebou vzájomne „skladajú účty“ zo svojich predpojatostí, môže byť vhodným prostriedkom pre elimináciu najrozličnejších predsudkov a môže prispieť k zvyšovaniu objektivity výsledkov. Treba tiež poznamenať, že aj individuálne kognitívne schopnosti sú vždy sociálne, kultúrne a historicky podmienené, a teda sú podmienené aj interpersonálnymi vzťahmi.

Práve vo svetle idey o komunálnom charaktere vedeckého poznania vystupuje do popredia otázka dôvery ako epistemického faktora.²¹ Inými slovami, prá-

²⁰ Opieram sa hlavne o koncepciu feministického empirizmu rozpracovanú v prácach Lynn H. Nelson a Helen E. Longino [Nelson 1990; Longino 2002].

²¹ K epistemickej funkcii dôvery pozri napr. Szapuová [2006: 433–440].

ve tematizácia vedy ako sociálneho a „komunálneho“ podujatia otvára priestor pre tematizáciu dôvery, ktorá sa týka vzájomnej kognitívnej závislosti aktérov a aktérok poznania, čím otvára i priestor pre tematizáciu otázky interpersonálnej kooperácie, do ktorej je dôvera zasadená, ako dôležitého aspektu vedeckej práce.²² A hoci v súčasnej vede prevládajú vysoko štandardizované postupy objektivizujúce výsledky, vzájomná kognitívna závislosť a potreba spoľahnúť sa na svedectvo iných zohrávajú v procesoch tvorby poznania dôležitú úlohu. Netreba asi obzvlášť zdôrazňovať, že kooperatívny charakter vedeckej práce sa stáva v súčasnosti stále dôležitejšou charakteristikou výskumu. Vedci a vedkyne nie sú ani nezávislí, ani sebestační vo svojej poznávacej činnosti a ideál kognitívnej autonómie a nezávislosti jednoducho nezodpovedá praxi súčasnej vedy. Moderná veda sa buduje na základe spolupráce nielen v tom zmysle, že vedci a vedkyne sa vo svojich výskumoch opierajú o výsledky svojich predchodcov a súčasníkov, ale aj v tom zmysle, že subjektami výskumu sú (čoraz väčšie) vedecké tímy. Súvisí to jednak s tým, že zber experimentálnych a empirických dát sa stáva čoraz náročnejším procesom, ktorý nemôže stihnúť jedna osoba už z časových dôvodov, ako aj s tým, že akceleráciu medzinárodného vedeckého výskumu sprevádza silnejúci konkurenčný tlak, ktorý núti ukončiť výskum čo najskôr. Úlohu tu zohráva aj narastajúca špecializácia v rámci vied, ktorá je sprevádzaná rastom zložitosti vedeckých problémov a výskumných úloh v zmysle ich interdisciplinarity a multidisciplinarity – zjednodušene povedané, žiaden individuálny vedec či vedkyňa nedisponuje vedomosťami, dokonca ani v jednej špecializácii, ktoré sú potrebné k riešeniu istého vedeckého problému. V takejto situácii sa spolupráca medzi vedcami a vedkyňami stáva nevyhnutnosťou a tiež možno predpokladať, že v takejto situácii svedectvo a dôvera sa stávajú dôležitými epistemickými faktormi. Práve koncepcie, ktoré otvárajú otázky týkajúce sa vedeckých komunit ako subjektov poznania a ktoré si všímajú sociálnu dynamiku týchto komunit, ako aj otázky interpersonálnej kooperácie ako dôležitej roviny vedeckej práce, upriamujú pozornosť na problém dôvery a dôveryhodnosti ako epistemologicky relevantných faktorov.²³

Ako som už naznačila, prax súčasnej vedy nasvedčuje tomu, že výskumníci a výskumníčky pri zbieraní empirických dát, pri potvrdzovaní hypotéz i pri hľadaní dôkazov sa často spoliehajú na svedectvo svojich kolegov a kolegýň, čo nepochybne súvisí s vyššie načrtnutým charakterom vedy a s tým, že primárnymi subjektami poznania sa stávajú vedecké komunity. Treba preto začať uvažovať o poznani založenom na svedectve iných, pretože práve svedectvo iných (vedcov,

²² Pod kognitívnu závislosťou možno chápať vzťah, v ktorom obsah a rozsah toho, čo vie, resp. môže vedieť individuálny aktér či aktérka poznania závisí od toho, čo vedia a môžu vedieť ostatní poznávajúci aktéri či aktérky.

²³ Chcem poznamenať, že prevažná väčšina klasických, ale aj súčasných epistemologických prístupov k tejto problematike sa vyznačuje istou ignoranciou fenoménu dôvery ako epistemického faktora, čo nepochybne súvisí s individualistickou ideológiou modernej epistemológie, ktorá je spojená s osvietenským ideálom autonómie rozumu.

výskumníkov) spája jednotlivé časti evidencie do celku, ktorým sa zdôvodňuje predpoklad či hypotéza. Poznanie založené na svedectve však predpokladá ako svoj vnútorný moment dôveru v kognitívnu kompetenciu toho, kto svedectvo poskytuje, v jeho /jej dôveryhodnosť. Inými slovami, bez dôvery svedectvo jednoducho nefunguje. „Veda sa teda neodlišuje úplne od iných typov kooperatívnych aktivít: spoľahlivosť vedeckého svedectva, podobne ako spoľahlivosť väčšiny iných svedectiev, závisí od spoľahlivosti tých, čo svedectvo poskytujú.“ [Hardwig 1991: 707] Treba pritom akcentovať, že dôveryhodnosť je podmienená a konštruovaná tak epistemickými či kognitívnymi, ako aj morálnymi a sociálnymi faktormi.

Samozrejme, v súvislosti s kooperatívnou praxou vedy by bolo možné uvažovať aj o dôvere v inštitucionálne mechanizmy kooperácie (ako sú napr. tzv. kolegiálne oponentúry, peer reviews), tie však môžu zlyhať a často aj zlyhávajú. Preto je potrebné pochopiť dôveru ako fenomén, v ktorom je obsiahnutý interpersonálny vzťah, a ktorý má aj sociálnu a morálnu dimenziu. Pod sociálnou dimenziu dôvery a dôveryhodnosti rozumiem jej podmienenosť akceptáciou zo strany druhých, inými slovami, dôveryhodnosť je vždy reflektovanou, uznanou dôveryhodnosťou – osoba (či skupina) je dôveryhodná natoľko, nakoľko je ako taká uznaná inými. Takéto chápanie predpokladá prekročiť rámec psychologického či psychologizujúceho chápania dôvery, v rámci ktorého sa dôvera chápe ako mentálny stav a ako taký sa spája s individuom. Ako však argumentuje Lagerspetz, „(s)lovo 'dôvera' nereferuje na psychologický stav... Neexistuje žiaden špecifický stav mysle, žiadna špecifická dispozícia alebo aktivita, na ktorú by bolo toto slovo aplikovateľné vo všetkých prípadoch“ [Lagerspetz 1998: 2]. Dôvera je aspektom interpersonálneho vzťahu a dôveryhodnosť je relačnou kategóriou. V tomto zmysle dôvera sa rodí z akceptácie, pričom uznanie, akceptácia inými je podmienená viacerými faktormi – jedným z dôležitých faktorov je práve rod.²⁴ Uznanie rodu ako dôležitého faktora, ktorý intervenuje v procesoch konštituovania dôvery a dôveryhodnosti, znamená uvedomenie si toho, že to, či sa osoba považuje za epistemicky dôveryhodnú a kompetentnú, závisí aj od rodu (často tu zohrávajú úlohu rodové stereotypy a predsudky voči ženám).

Nazdávam sa, že vyššie načrtnuté úvahy o komunálnom a interaktívnom charaktere tvorby poznania a o epistemickom význame dôvery sú relevantné aj pri uvažovaní o rodových vzťahoch vo vede. Vychádzam z predpokladu (ktorý síce môže vyznievať ako obyčajný truizmus, no ktorého implikácie neraz ostávajú mimo pozornosti psychologizujúcich a esencialistických prístupov), podľa ktorého nielen akceptácia inými a dôveryhodnosť, ale aj seba-akceptácia a sebadôvera sú fenomény, ktoré sa formujú v interpersonálnych vzťahoch a v procesoch kooperácie. Seba-akceptácia vedca či vedkyne nepochybne súvisí s tým, do akej miery je akceptovaný/akceptovaná inými, podobne ako sebadôvera je podmienená (aj) tým, do akej miery je osoba uznaná ako dôveryhodná svojou užšou či širšou komunitou, pričom sebadôvera a sebaúcta sú, ako na to poukazujú aj viaceré fe-

²⁴ Problematiku vzťahu medzi rodom a dôverou tematizujú niektoré novšie feministické epistemologické reflexie, pozri napr. Rolin [2002: 95–118].

ministické teoreticky, rodovo podmienené fenomény.²⁵ Hoci názor, podľa ktorého sebadôvera je nielen dôležitým prvkom osobnej identity, ale aj predpokladom úspešnej sebarealizácie, platí zrejme vo všeobecnosti, myslím si, že vo vysoko kompetitívnej sfére vedy a výskumu to platí viac. Dôvera vo vlastnú epistemickú kompetenciu žien a mužov, ktorí pôsobia v tejto sfére, je v istom zmysle *conditio sine qua non* budovania vedeckej či akademickej kariéry.

Na tomto mieste chcem ešte raz podčiarknuť, že zložitá otázka epistemickej dôveryhodnosti a sebadôvery je nepochybne relevantná, aj keď reflektujeme nemenej spleť otázku rodovosti vedy. Ako som už spomenula, sebadôvera v epistemickom zmysle (dôvera vo vlastnú epistemickú kompetenciu, v schopnosti a možnosti produkovať poznanie) je vo veľkej miere závislá od toho, či a do akej miery je osoba považovaná za dôveryhodnú a epistemicky kompetentnú vo svojom prostredí, vo svojej epistemickej komunite.²⁶ Preto nie je vôbec nepodstatné, že veda je nepochybne takým sociálnym prostredím, v ktorom sa ženám dlhodobo upierala epistemická kompetencia a dôveryhodnosť. Ako ukazujú viaceré historické skúmania, profesionalizácia vedy transformovala aj chápanie toho, čo konštituuje dôveryhodný charakter – dôveryhodnosť sa už nespájala len so sociálnym statusom, ale hlavne so vzdelaním. Intelektuálna a epistemická kompetencia sa v istom zmysle inštitucionalizovala a formalizovala, začala podliehať normalizácii a presťahovala sa medzi múry kamenných univerzít a učeních spoločností. Tieto inštitúcie, určené na tvorbu vedenia, sa formovali ako inštitúcie mužské, a to i v tom najelementárnejšom zmysle slova – ženy z nich boli vylúčené. Navyše, ako som už naznačila v predchádzajúcej časti štúdie, samotné hodnoty, na základe ktorých sa moderná veda budovala a okolo ktorých sa budoval jej étos, ako je nestrannosť, univerzalita, autonómia, objektivita a prísna racionalita, sú v našej kultúrnej tradícii vnímané ako mužsky konotované. To, že sa ženám upierala intelektuálna a epistemická kompetencia a dôveryhodnosť, bolo príčinou, ale aj dôsledkom viacerých faktorov, nepochybne aj spomenutej historickej okolnosti, teda (aj formálneho) vylúčenia žien zo sféry vedy [Rolin 2002: 95–118], ako aj istej (nie celkom náhodnej) koincidencie noriem a hodnôt vedy s normami maskulinity. V období keď sa formovali moderné európske inštitúcie určené na produkciu vedenia aj aristokratické ženy, ktoré sa v parížskych salónoch ešte mohli tešiť intelektuálnej úcte a reputácii, zrazu ostali mimo múrov kamenných akademických inštitúcií – tým stratili nárok na akúkoľvek intelektuálnu autoritu.

²⁵ Na túto skutočnosť upozorňujú aj niektoré feministické filozofky, ktoré argumentujú v prospech takého chápania sebaúcty a sebadôvery, ktoré je založené na interpersonalite, na uvedomení si našej ohraničenosti a fragmentárnosti, ale aj emocionálnej zaangażovanosti. Na problematiku rodovej podmienenosti fenoménu sebaúcty upozorňuje napr. Dillon [1997: 44–50], ktorá sa kriticky vyrovnáva s klasickým chápaním sebaúcty, v ktorom sa podľa jej názoru uplatňuje pohľad na človeka ako autonómnu a od iných separovanú bytosť. Takáto koncepcia nezohľadňuje skúsenosť žien, ktoré sa vnímajú v relácii s inými, preto táto filozofka navrhuje vypracovať feministickú koncepciu sebaúcty.

²⁶ Za epistemickú komunitu v najširšom zmysle slova možno považovať globálne spoločenstvo vedcov a vedkýň.

Navyše spomenutá koincidencia medzi hodnotami a normami vedy a ideálom či normami maskulinity viedla k tomu, že ženy ostali zo sféry vedy vylúčené nielen historicky, ale aj v konceptuálnom zmysle. Samozrejme, bolo by možné pýtať sa, načo hovoriť o dávnej minulosti, keď predmetom pozornosti je aktuálna problematika rodovej ne/rovnosti vo vede. Domnievam sa však, že tradícia, v rámci ktorej sa epistemická kompetencia a dôveryhodnosť pripisovali skoro výlučne mužom, rezonuje aj v súčasnom myslení o vede, a nie je úplne bez odozvy ani v reflexii a sebareflexii samotných žien, ktoré sa stali obyvateľkami akademického sveta. Túto tézu sa pokúsím ilustrovať výpoveďami žien z akademického prostredia v nasledujúcej časti štúdie.

3. Od teoretických východísk k reflektovanej skúsenosti

V súlade s celkovým zámerom mojej state sa teraz pokúsím o ilustrovanie toho, ako sa vyššie načrtnuté teoretické východiská a feministický konceptuálny rámec môžu premietnuť do interpretácie výpovedí respondentiek a respondentov. Ako som v úvode spomenula, rozhovory boli tematicky zamerané na profesijnú akademickú dráhu respondentiek a respondentov a na otázky pôsobenia žien vo vede, v danom odbore technického zamerania. Je všeobecne známym faktom, že veda vôbec, a technické vedy a univerzity technického zamerania obzvlášť, sú dodnes považované za mužskú sféru (a zastúpenie žien v technických odboroch aj kvantitatívne zaostáva za zastúpením mužov²⁷). Z feministickej epistemologickej perspektívy je zrejším aj to, že rodová určenosť vedy sa neprejavuje len v empirickej, ale aj v symbolickej a konceptuálnej rovine. Výber inštitúcie bol motivovaný okrem iného aj snahou zmapovať rodové aspekty vybraných problémov v prostredí, ktorého významová „obsadenosť“ mužskosťou je posilnená a zdokladovaná nielen empirickou evidenciou, akú poskytujú štatistiky, ale sa prejavuje aj v symbolickej rovine (technika sa všeobecne považuje za doménu mužov). Chceli sme zistiť, či a akým spôsobom rozličné podoby rodovej určenosti sú identifikovateľné v prehovoroch žien a mužov, ktoré obývajú tento významovo a symbolicky mužsky konotovaný svet. Vzorku tvorilo 12 vysokoškolských učiteľov a učiteľiek (10 žien a 2 muži), ktorí pôsobia v kategórii docent, resp. profesor na tej istej univerzite technického smeru. Samozrejme, takýto výber vzorky ohraničuje aj limituje interpretačné stratégie a bráni akýmkoľvek pokusom o generalizáciu zistení na slovenské akademické prostredie ako celok, ako aj tomu, aby som sa na základe pohľady respondentov a respondentiek, ktoré boli v jednotlivých rozhovoroch artikulované, pokúsila o vyvodzovanie definitívnych či jednoznačných záverov. Interpretácia empirického materiálu sa obsahovo zameriava na problematiku postupu žien po kariérnom rebríčku, pričom som sledovala dve línie kariérneho postupu: líniu vedecko-pedagogických titulov (doc.,

²⁷ O postavení žien a mužov vo sfére vysokých škôl v SR vo svetle štatistických dát pozri Szapuová, Kiczková, Zezulová [2009: 89–120].

prof.) a líniu vedúcich funkcií a rozhodovacích pozícií. Na základe tematickej segmentácie prepisov podľa uvedeného tematického cieľa a podľa širších analytických kategórií (napr. motivácia a bariéry, budovanie akademickej kariéry, podpora, riadiace funkcie, hodnosti a tituly,) som sledovala jemnejšie naratívne štruktúry, v ktorých sa zachytávala diferencovanosť pohľadov i istá polysémia prehovorov a z ktorých sa vygenerovali podtémy (napr. inakosť ženského pohľadu, dôvera a sebadôvera, epistemická autorita, akademická kariéra a rodina). Zo širšieho okruhu otázok vygenerovaných na základe tematickej segmentácie si na ilustráciu mojej tézy o funkčnosti feministickej epistemológie ako interpretačnej prizmy vyberiem dve otázky: jedna sa týka problematiky dôvery a sebadôvery ako témy reflexie vo výpovediach respondentiek, a druhá súvisí so spôsobmi, akými historicky formovaná inštitucionalizácia vedy ako mužskej domény a jej rodovo poznačená inštitucionálna štruktúra, spojená s (v spoločnosti pretrvávajúcou) rodovou deľbou práce, ovplyvňuje životy a možnosti žien v tejto sfére. Zaujímam ma bude predovšetkým to, ako ženy reflektujú jednotlivé aspekty svojej skúsenosti s pobytom v skúmanej oblasti.²⁸ Orientáciou na tieto témy bol motivovaný aj výber použitých citácií. Napriek už spomenutej nemožnosti generalizácie sa domnievam, že výpovede respondentiek do istej miery dokresľujú feministickú epistemologickú tézu o tom, že veda je poznačená rodovými vzťahmi, a že rodovosť vedy ovplyvňuje životy tých, ktorí a ktoré v nej pôsobia, mnohokrátmi spôsobmi. Tiež sa domnievam, že otázky dôvery a sebadôvery, ako aj otázky rodovej deľby práce sú úzko previazané so sebadefiníciou žien a mužov v akademickom prostredí. Tieto otázky vnímam ako problémy, do ktorých sa premieta a v ktorých sa manifestuje rodové usporiadanie vedy. Chcem ešte poznamenať, že názor, podľa ktorého „genderovanosť inštitúcií sa nevzťahuje len na to, že jsou v nich muži a ženy pojednávajúci rozdielnymi spôsobmi, ale již na jejich sebadefinícii jako buďto mužský, nebo ženský kontext“ [Šmausová 2005: 20], sa plne vzťahuje aj na vedu ako spoločenskú inštitúciu.

Opierajúc sa o výsledky skúmania realizovaného metódou hĺbkových rozhovorov²⁹ možno identifikovať rozličné spôsoby sebadefinície žien v skúmanom akademickom prostredí, pričom v prehovore viacerých respondentiek sa zaujímavým spôsobom artikuloval problém sebavedomia a sebadôvery žien (osobitne v kontexte otázky, ktorá sa týka nižšieho zastúpenia žien v akademických funkciách a v riadiacich pozíciách, ale aj v kontexte otázky o spomalenom kariérom postupe žien po akademickom rebríčku). Kategória sebadôvery vystupovala v rozprávaniach interviewovaných vysokoškolských učiteliek najmä v dvoch základných rovinách: jednak sa artikuloval jej nedostatok ako možná príčina nižšej participácie žien v akademických funkciách, a jednak vystupovala potreba jej posilnenia ako jedného z motivačných faktorov, prečo sa ženy rozhodujú

²⁸ V ďalšej časti textu preto budem pracovať len s výpovedami žien, hoci k postaveniu žien v akademickom prostredí sa vyjadrovali aj interviewovaní muži.

²⁹ Tieto výsledky sú obsiahnuté v Szapuová [2009: 361–391] a v ďalšej časti textu sa o ne budem čiastočne opierať.

ísť do funkcie. Ako to formulovala jedna z respondentiek, na rozdiel od mužov, ktorí „sú takí... skôr zahľadení sami do seba, sú spokojní s tým, čo urobia“, ženy sú „väčšinou nespokojnejšie všeobecne“ s tým, čo robia, resp. všetko chcú robiť „vždy lepšie a lepšie“ a sú aj:

kritickejšie voči sebe, samozrejme, aj voči tomu okoliu... tá žena si povie, „ešte by to mohlo byť dotiahnuté tak a ešte tam nejaké rezervy sú...“ Ich sebavedomie je akoby trochu nižšie, áno, a k tomu sú ale tlačené zo strany tých... mužov, pretože tí muži vytvárajú to povedomie o ženách, že... ty na to nemáš. A pokiaľ je možno nejaká slabšia nátura tá žena, tak to pripustí a sa s tou myšlienkou stotožní a povie „Áno, tak predsa len, oni sú šikovnejší.“ Možno nie sú šikovnejší, možno je to tým dané, že majú väčší priestor na tú svoju prácu, ako má žena. (Zuzana, 52 rokov, docentka)

Problém nedostatku priestoru „na svoju prácu“ sa v prípade akademičiek tematizoval najčastejšie v kontexte rodovej roly ženy ako poskytovateľky starostlivosti o deti a rodinu. Myšlienka obmedzenej kapacity žien v dôsledku ich rodinných a rodičovských povinností zaznievala v reflexii docentky, ktorá vcelku explicitne a jasne formulovala, čo limitovalo jej vedeckú prácu:

Mne sa ani nesnívalo, že ja budem môcť teda robiť docentúru, nikdy... som ale teda robila výskum... niečo som publikovala, mala som nejakú monografiu a tak. Toľko, koľko som vládala pri domácnosti a pri (rodinných, pozn. aut.) povinnostiach. (Alžbeta, 59 rokov, docentka)

Ako tento citát ukazuje, k istej neutralizácii úspechu dochádza aj na úrovni jazyka, respondentka totiž nevymenúva svoje publikačné výkony, ale ich význam vo svojej výpovedi znižuje, keď na svoje publikácie referuje ako na „niečo“, na „nejakú monografiu“.

Nižšie sebavedomie žien dávali niektoré respondentky do súvislosti jednak s vyššou mierou ich sebakritickosti (aj kritickosti voči okoliu) a náročnosti voči sebe, túžbou dotiahnuť veci do konca, ale aj s istým „povedomím“ o neschopnosti žien, s istými stereotypnými názormi o ženách, ktorých vytváranie vyššie citovaná respondentka jednoznačne pripisovala mužom: „... tí muži vytvárajú to povedomie v ženách, že... ty na to nemáš.“ K dosiahnutiu rodovej rovnosti je preto potrebné, „aby brali muži tú ženu ako seberovného partnera, a aby sme vykorenili tú myšlienku, že predsa len, to je len názor ženy, a čo žena môže alebo tá na to nemá.“ (Zuzana, 52 rokov, docentka) Podobne zaznievala myšlienka vyššej sebakritickosti žien a ich nižšej sebadôvery aj z úst ďalšej respondentky, ktorá nedostatok sebadôvery zo strany žien usúvzťažnila s ich strachom z prípadného výsmechu či zneváženia:

„... možno je to preto, že my si asi tak trochu menej veríme a chýba nám také to mužské presvedčenie, že ja som najlepší. Myslím si, že ženy sme také trochu viac

k sebe kritickejšie alebo také trošku opatrnejšie, že čo keď to nebudem vedieť, tak sa mi budú smiať alebo ma zhodia, alebo neviem čo. Myslím si, že aj v tomto to trošku tkvie.“ (Mária, 62 rokov, docentka)

Na rozdiel od vyššie citovanej respondentky, ktorá ako príčinu nižšej sebadôvery žien vo svojom prostredí jednoznačne identifikuje mužmi vytváraný obraz o neschopnosti žien – „mnohokrát muži povedia, že teda ženy nemajú čím uvažovať“, táto akademička svoje slová adresuje ženám, hovorí „do vlastných radov“ a vníma negatívne, že sa ženy „do toho nehrnú“. Vychádza pritom z vlastnej skúsenosti, ako hovorí, situáciu posudzuje podľa seba:

„Ja som sa teda nehrnula, hej, ja som len akceptovala, keď ma prišiel aj dekan, aj potom pán rektor požiadať, tak najprv som sa škrabala za uchom, potom som povedala, tak čo, keď to nepôjde, tak poviem, že ma bolia nohy a nechám toho.“ (Mária, 62 rokov, docentka)

Vo svetle filozofických koncepcií, ktoré akcentujú rodovú dimenziu epistemickej dôvery a dôveryhodnosti, by však bolo neadekvátne interpretovať uvedené výpovede ako indikátory nižšej sebadôvery žien ako poznávajúcich aktérok, vyplývajúce takpovediac z ich „povahy“ – skôr sa nazdávam, že svedčia o stále pretrvávajúcom dedičstve minulosti, v ktorej sa ženám epistemická autorita odopierala takmer úplne.

Ďalší moment, ktorý zaznieval v prehovoroch viacerých respondentiek dosť výrazne (a v ktorom sa črtá ďalšie možné vysvetlenie zaostávania žien akademičiek za ich mužskými kolegami), je problematika dvojitého zaťaženia ako dôsledku pretrvávania tradičnej rodovej delby práce. Chcem však poznamenať, že otázka „akademická kariéra a rodina“ vystupovala v naratívoch vysokoškolských učiteliek nielen v rovine rodinných povinností žien, ale aj v rovine akcentácie „rodinného zázemia“ ako podpory, pričom v rozprávaniach sú tieto dve témy veľmi často navzájom úzko prepojené alebo sa prelínajú.

Všimnime si najskôr to, ako vo výpovediach respondentiek zaznieva téma podpory zo strany rodiny. Niektoré respondentky obzvlášť zdôraznili význam podpory zo strany manžela v zmysle manželovej príbuznej špecializácie a pripravenosti poskytnúť radu v odborných záležitostiach:

... a fakt som mala teda tú oporu doma, že som si mohla prekonzultovať s mojím manželom... stále som mala si s kým tieto veci vyrozprávať, vydiskutovať bez toho, aby som sa hanbila opýtať kolegov, že toto neviem, aby som nebola predmetom nejakého, nejakých ironických poznámok alebo čo. (Alžbeta, 59 rokov, docentka)

Na druhej strane však respondentka podotýka, že „ak poviem, že manžel mi bol oporou, predsa len čo sa týka tých detí, výchovy, starostlivosti o domácnosť... ja som nemala nikoho, kto by mi pomohol...“

Druhá rovina, v ktorej sa téma rodiny a starostlivosti o rodinu zvyčajne zjavuje v prehovoroch našich respondentiek a respondentov, sa týka rodinných povinností a zodpovednosti žien za rodinu ako faktorov, ktoré v nemalej miere intervenujú do ich profesijnej kariéry. Reflektujúc vlastnú kariérnu cestu v kontexte svojho rodinného života a starostlivosti o deti, jedna respondentka poznamenala:

Toto sú snáď veci, ktoré je ťažko rozdeliť na dve časti... a možno, že aj toto je jedna z bŕzd kariéry, že tá žena... keď chce mať deti a má ich, a potom si ešte... trebárs aj hlavu používa a uvedomuje si, že to nie je celkom to, čo by tomu dieťaťu možno chcela dať... (Petra, 59 rokov, docentka)

Istá racionalizácia a zároveň aj „naturalizácia“ existujúceho stavu zaznela z úst respondentky, ktorá vysvetľovala príčinu zaostávania žien v kvalifikačnom raste nasledovne:

... lebo keď si zoberiete, že v tom období treba absolvovať nejaké prednáškové, zahraničné pobyty, treba publikovať, treba sa zúčastniť nejakých prednášok v zahraničí, človek naozaj nemôže sa odtrhnúť od tej rodiny a povedať, že no, nech sa o vás ocino postará. (Jana, 48 rokov, profesorka)

Z formulácie výpovede je zrejmé, že hoci táto respondentka hovorí o človeku, ktorý sa nemôže odtrhnúť od rodiny, má na mysli ženu, ktorá to nemôže urobiť. Zdôvodnila to odvolávaním sa na to, čo je bežné: „... lebo väčšinou aj tie manželské dvojice sú tak, že ten muž je nie že určujúci, ale ten má väčšinou aj vyššie vzdelanie, aj postavenie, a žena je nižšie zaradovaná...“. Zároveň dodala aj zovšeobecňujúce vysvetlenie, keď uviedla, že „muži si idú za svojím tvrdsie ako ženy, vždy je to tak, aj keď ja si myslím, že to nie je dané nejakými zákonmi, nejakými predpismi, naozaj sú tam také nie formálne prekážky.“ (Jana, 48 rokov, profesorka)

Rodičovské povinnosti však môžu byť občas vnímané aj ako faktor, ktorý pre ženy pôsobí motivačne smerom k urýchleniu akademického postupu, ako to vyznieva z rozprávania respondentky, ktorá svoju túžbu viac sa venovať dcére pri jej nástupe do školy vníma ako to, čo ju motivovalo čím skôr dokončiť doktorské štúdium:

... ja som sa s tou PhD. prácou ponáhľala, áno, ja som si tam dala cieľ, dokedy to chcem urobiť, pretože vlastne moje dieťa nastupovalo do 1. triedy a ja som si povedala, že ja to musím tak obhájiť, že ona, keď bude prváčka, tak ja už musím mať potom, lebo potom sa musím venovať jej a musím ju naučiť písmenká, a ma strašili, že tá 1. trieda je taká strašne ťažká a náročná, tak ja som si povedala, že to dovedy musím zvládnuť, aby som potom mala priestor na učenie so svojou dcérou. (Anna, 35 rokov, docentka)

Dopad akademickej kariéry na rodinný život či na výchovu detí sa niekedy tematizuje aj z hľadiska pozitív, aké vysoká pracovná vyťaženosť vysokoškolskej učiteľky a výskumníčky môže prinášať:

... tak jeden pozitívny aspekt tu je, to, že vlastne som sa im (deťom, pozn. aut.) v určitom období málo venovala, som sa snažila teda zabezpečiť materiálny chod domácnosti, muselo byť zabezpečené všetko, aby fungovalo... pozitívum to malo také, že tie deti sú úžasne samostatné... neboli vedené za ruku. Malo to tú výhodu toto moje zaťaženie, že deti boli veľmi samostatné.“ (Alžbeta, 59 rokov, docentka)

Jedna z respondentiek – reflektujúc zmeny podmienok žien v časovom horizonte – poukázala na komplikovanú situáciu dnešnej generácie mladých žien, začínajúcich akademičiek:

V súčasnej dobe, myslím, že tieto mladé ženy to skutočne majú veľmi komplikované, mám tu takú mladú inžinierku, ktorá má PhD. a dve malé deti a... len prísť ráno načas do práce, keď teda deti do školy musí vyprevadiť, muž pracuje niekde inde, takže vidím, že je to veľmi zložité... tieto mladé ženy to majú omnoho komplikovanejšie, pretože tie rôzne zariadenia, či už predškolské, to nefunguje, nie sú k dispozícii alebo nie sú v takom množstve, ako by bolo treba, ale toto si myslím, že je veľký nedostatok. (Paula, 63 rokov, profesorka)

V predchádzajúcej časti štúdie som naznačila, že historicky sformovaný obraz vedy a vedeckej práce predpokladá, že byť vedcom (gramatický rod tu nie je náhodný) si vyžaduje takpovediac celého človeka, plnú intelektuálnu a mentálnu zaangažovanosť, maximálne vypätie síl. Ako to dokladá prehovor vyššie citovanej akademičky, starostlivosť o rodinu je tiež vnímaná ako činnosť „na plný úväzok“, a neraz práve tento fakt sa považuje za jednu z hlavných príčin toho, že ženy „to majú oveľa komplikovanejšie“.

Záver

Problematika rodovosti vedy je komplexná a mnohodoménová a vyžaduje si tak solídne teoretické (filozofické) rozpracovanie, ako aj detailný empirický výskum. Podobne ani otázku, ktorá je najčastejšie formulovaná ako otázka postavenia žien vo sfére vedy a výskumu a ktorá je rámcovaná politickou požiadavkou uplatnenia princípu rovnosti príležitostí žien a mužov v tejto oblasti, nemožno „riešiť“ a nemožno ani komplexne skúmať a uchopiť bez jej umiestnenia do širšieho teoretického kontextu problematiky rodovej určenosti vedy. Význam teoretického a filozofického kontextu sa stáva zjavným, akonáhle chceme prekročiť hranice čisto kvantitatívnych prístupov a snažíme sa o širší pohľad, ktorý vytvára predpoklady aj pre rekonceptualizáciu otázok ohľadom príčin a následkov

hierarchických rodových vzťahov v uvažovanej sfére vedy a výskumu. Uplatnenie kategórie rodu ako analytického nástroja umožňuje upriamiť pozornosť na prepojenosť empirickej otázky týkajúcej sa zastúpenia a postavenia žien vo vede s otázkami týkajúcimi sa rodovosti vedy, jej epistemickej kultúry. Ukazuje sa (a to aj vo svetle nášho výskumu), že historicky sformovaný obraz (mužskej) vedy – a v jej rámci prevládajúca epistemická kultúra – dodnes ovplyvňuje životy žien (a mužov) pôsobiacich v tejto oblasti. Zároveň sa potvrdzuje aj skutočnosť, že téza o androcentrickom charaktere vedy, akcentovaná v rámci feministických filozofických a epistemologických koncepcií, sa netýka len histórie vedeckého poznania a netýka sa len ideálov a princípov vedy, ale týka sa aj jej „každodennosti“, bežných procesov tvorby poznania a organizácie vedeckej práce. Feministická epistemologická téza o rodovej určenosti vedy vykazuje vysokú relevanciu aj pre empirické skúmanie rovnosti príležitostí žien a mužov vo sfére vedy a výskumu ako špecifických spoločenských a kultúrnych útvarov. Ako som sa snažila v tejto štúdiu ukázať, túto tézu možno použiť ako istý teoretický raster pri interpretácii empirických zistení, ktoré sa týkajú spôsobu reflexie problematiky dôvery a sebadôvery žien v akademickom prostredí.

Poznámka k transkripcii

Toľko, koľko som vládala pri domácnosti a pri (rodinných, pozn. aut.) povinnostiach. v zátvorke kontextuální informace, nikoliv výpověď mluvčí

MARIANA SZAPUOVÁ je filozofka, pôsobí ako odborná asistentka na Katedre filozofie a dejín filozofie FiF UK. Vedie kurzy z úvodu do filozofie a z epistemológie, výskumne sa orientuje na feministickú filozofiu a epistemológiu. Ako členka Centra rodových štúdií na FiF UK sa organizačne a pedagogicky podieľa na kurzoch z rodových štúdií, a vedie kurzy z feministickej filozofie. Pravidelne sa zapája do riešenia výskumných projektov s rodovou problematikou. Bola riešiteľkou niekoľkých projektov VEGA, národnou koordinátorkou a vedúcou riešiteľkou medzinárodného projektu POWER – Promotion of Women in European Regions realizovaného v rámci programu SOCRATES, ako aj vedúcou riešiteľského tímu, ktorý realizoval medzinárodný výskumný projekt KNOWING – Knowledge, Institutions and Gender: an East-West Comparative Study v rámci 6. rámcového programu EÚ. Je spolueditorkou a autorkou viacerých kapitol knihy Na ceste k rodovej rovnosti: ženy a muži v akademickom prostredí (Bratislava: Iris, 2009).

Literatura

- Blagojević, Marina, Hana Havelková, Nikolina Sretenova, Mioara Florica Tripsa, Daniela Velichová (eds.). 2004. *Premárnené talenty: od osobných zápasov k veci verejnej. Ženy a veda v krajinách Entwise*. Brusel: European Commission, Directorate-General for Research.
- Bútorová, Zora, Jarmila Filadelfiová, Jana Cviková, Oľga Gyárfášová, Katarína Farkašová. 2002. „Ženy, muži a rovnosť príležitostí.“ Pp. 405–443 in Miroslav Kollár, Grigorij Mesežnikov (eds.). *Slovensko 2002. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.
- Dillon, Robin. 1997. „K feministickej koncepcii sebaúcty.“ *Aspekt* 5 (1): 44–50.
- Farkašová, Etela. 1998. „Poznávajú ženy inak? O genéze, povahe a cieľoch feministických epistemológií.“ *Aspekt* 6 (1): 111–124.
- Harding, Sandra. 1986. *The Science Question in Feminism*. Ithaca, London: Cornell University Press.
- Hardwig, John. 1991. „The Role of Trust in Knowledge.“ *The Journal of Philosophy* 88 (12): 693–708.
- Havelková, Hana. 2007. „Problém takzvané harmonizace: náprava ‚nezamýšlených‘ dôsledků‘ moderní společnosti.“ Pp. 10–18 in Kateřina Šaldová (ed.). *Cesty labyrintem. O vědecké profesi, soukromém životě a jejich propojování*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Kiczková, Zuzana. 1998. *Príroda – vzor žena? Hľadanie alternatív v ekofeminizme*. Bratislava: Aspekt.
- Knorr-Cetina, Karin. 1999. *Epistemic Cultures. How The Sciences Make Knowledge*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kohlstedt, Sally Gregory, Helen E. Longino. 1997. „The Women, Gender and Science Question: What Do Research on Women in Science and Research on Gender and Science Have to Do with Each Other?“ Pp. 3–16 in Sally Gregory Kohlstedt, Helen E. Longino (eds.). *Women, Gender, and Science: New Directions*. Osiris, Vol. 12. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lagerspetz, Olli. 1998. *Trust. The Tacit Demand*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Linková, Marcela. 2007. „Ženy ve vědě po roce 1989: český aktivizmus a evropské debaty.“ Pp. 34–38 in Marcela Linková (ed.). *Trans/formace: Gender, věda a společnost*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Longino, Helen E. 1990. *Science as Social Knowledge. Values and Objectivity in Scientific Inquiry*. Princeton: Princeton University Press.
- Longino, Helen E. 1993. „Essential Tensions – Phase Two: Feminist, Philosophical, and Social Studies of Science.“ Pp. 257–273 in Louise M. Antony, Charlotte Witt (eds.). *A Mind of One's Own. Feminist Essays on Reason and Objectivity*. Boulder, CO: Westview Press.
- Longino, Helen E. 1998. „Hodnoty a objektivita.“ *Aspekt* (1): 86–96.
- Longino, Helen E. 2002. *The Fate of Knowledge*. Princeton, N.J., Oxford: Princeton University Press.
- Nagl-Docekal, Herta. 2007. *Feministická filozofie. Výsledky, problémy, perspektívy*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Nelson, Lynn Hankinson. 1990. *Who Knows. From Quine to a Feminist Empiricism*. Philadelphia: Temple University Press.
- Nelson, Lynn Hankinson. 1998. „Epistemologické komunity.“ *Aspekt* 8 (1): 96–111.
- Rolin, Kristina. 2002. „Gender and trust in science.“ *Hypatia* 17 (4): 95–118.
- Szapuová, Mariana. 2006. „Dôvera a jej epistemická funkcia vo vede.“ Pp. 433–440 in Eugen Andreanský (ed.). *Filozofia v kontexte globalizujúceho sa sveta*. Bratislava: Iris.

- Szapuová, Mariana. 2009. „Pohľady na/cez sklenený strop.“ Pp. 361–391 in Mariana Szapuová, Zuzana Kiczková, Jana Zezulová (eds.). *Na ceste k rodovej rovnosti: ženy a muži v akademickom prostredí*. Bratislava: Iris.
- Szapuová, Mariana, Zuzana Kiczková, Jana Zezulová (eds.). 2009. *Na ceste k rodovej rovnosti: ženy a muži v akademickom prostredí*. Bratislava: Iris.
- Šmausová, Gerlinda. 2005. „Současnost nesoučasností: nepřehledné vlnobití feminismů.“ Pp. 16–37 in Libuše Heczková et al. (ed.). *Vztahy, jazyky, těla*. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy.